

Alan Malpass

Šefildo Hallamo universitetas, Didžioji Britanija

NUOMONĖS APIE VOKIEČIŲ KARO BELAISVIUS IR ELGESĮ SU JAIS DIDŽIOJOJE BRITANIJOJE: 1939–1948 M.

Literatūroje apie socialinę ir kultūrinę Didžiosios Britanijos istoriją Antrojo pasaulinio karo metu ir pokario metais neminimi šalyje buvę vokiečių karo belaisviai. Tačiau visi žinome, kad jų čia tikrai buvo. Tyrimai, susiję su 1939–1948 metais Didžiojoje Britanijoje nelaisvėje laikytais vokiečių karo belaisviais, yra sutelkti į dvi temas: pačių belaisvių patirtį ir jiems taikytą politiką¹. Vokiečių karo belaisvių padėtį vertinau Didžiosios Britanijos karo ir pokario metų kultūros požiūriu. Nagrinėdamas nelaisvės reiškinį, tyrinėjau visuomenės diskusijas šiuo klausimu: šios diskusijos buvo lyg lėšis, pro kurį žvelgdamas galėjau išsamiau ištirti visapusius visuomeninius ir kultūrinius aspektus, padedančius susikurti tikrą istorinę sampratą. Be kitų šaltinių, informacijos ieškojau to meto laikraščiuose ir svarbiausių įvykių apžvalgose, siekdamas išsiaiškinti du dalykus: kaip vokiečių belaisviai buvo pristatomi visuomenei ir kokia visuomenės nuomonė apie šiuos belaisvius ir elgesį su jais vyravo. Su abiejų minėtų šaltinių pateikiama informacija karo ir pokario metais galėjo susipažinti daug žmonių. Dvidešimtojo amžiaus viduryje Didžiojoje Britanijoje klestėjo konkurencinga laikraščių rinka, o laikraščius kasdien skaitė trys ketvirtadaliai gyventojų². Be to, praėjusio amžiaus ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje bent pusė gyventojų reguliariai žiūrėjo kino teatruose ir teatruose rodomas naujienų kronikas³. Kol nebuvo galimybės skaitmeninti laikraščių ir naujienų apžvalgų, jų turinys istoriniams tyrimams turėjo pasakojamąją reikšmę. Prasidėjus skaitmeninei erai, šie šaltiniai tapo nuodugnių mokslinių tyrimų objektu⁴. Šiame dokumente norėčiau pateikti bendrąją vokiečių karo belaisvių padėties apžvalgą ir paaiškinti kai kurius svarbiausius britų visuomenės diskusijų aspektus, susijusius su britų karių nelaisve.

Didžiojoje Britanijoje laikytų vokiečių karo belaisvių tyrimai buvo pradėti po sąjungininkų kariuomenės įsiveržimo į Normandiją, kai į nelaisvę buvo paimta daug vokiečių karių. Tačiau taip vokiečių nelaisvę skirstant į laikotarpius, neatsižvelgiama į būtent 1939–1944 metų belaisvių vaizdavimą ir diskusijas šiuo klausimu. Iki 1939 m. gruodžio⁵ į nelaisvę iš

viso buvo paimta apie 250 pavienių vokiečių karinių oro pajėgų (vok. *Luftwaffe*) ir karinių jūrų pajėgų (vok. *Kriegsmarine*) karių. Jų atvykimas kėlė nemažą vietos gyventojų susidomėjimą, taigi britų grupelės būriavosi dokuose ir traukinių stotyse, kad galėtų pasižiūrėti į sučiuptus priešus. Tačiau gyventojų smalsumas nevirto priešišku: neužregistruota jokių smurto ar protestų prieš vokiečių belaisvius atvejų. Naujienų apžvalgose vokiečių karo belaisviai buvo pristatomi kaip konkrečios etninės kultūros atstovai, o žiūrovai tiesiog buvo informuojami apie jų buvimą, gana patraukliai parodant karo nelaisvę ir patikinant gyventojus, kad šie belaisviai yra nepavojingi⁶. 1939 m. lapkritį spaudoje buvo paskelbta nuotraukų, kuriose vaizduojami Grizedale Hallo karo belaisvių stovykloje laikomi vokiečių karininkai. Nuotraukose matyti, kaip jie ramiai vaikštinėja, lydimi gana atsainių prižiūrėtojų, skaito prie židinio ir dainuoja, įsitaisę prie pianino. Grizedale Hallas – tai prašmatnūs Anglijos Ežerų krašte įsikūrę dvaro rūmai, kurie labiau priminė kurortą negu belaisvių laikymo vietą ir buvo vadinami „Povandeninio laivo viešbučiu“⁷. Žiniasklaidoje buvo pabrėžiama, kokie viskuo patenkinti yra vokiečių karo belaisviai. Jie buvo patogiai apgyvendinti, gerai maitinami ir laimingi, kad jiems pavyko išvengti karo veiksmų ir rasti saugų prieglobstį Didžiojoje Britanijoje. Manoma, kad taip gerai elgdamiesi su priešais, paimtais į nelaisvę, britai parodo įgimtą riteriškumą. Tačiau toks kilniaširdiškas elgesys kėlė neigiamą gyventojų reakciją. Britai rašė laikraščių redaktoriams, laiškuose reiškė sumišimą ir piktinosi dėl prabangių vokiečių belaisvių gyvenimo sąlygų bei perdėtai atlaidaus elgesio su jais, nes pačių britų karių patirtis buvo visiškai priešinga šiems idiliškiems vaizdeliams. Per Pirmąjį pasaulinį karą į nelaisvę Vokietijoje paimti britų kariai patyrė brutalų elgesį ir kentėjo: jie badavo, buvo verčiami sunkiai dirbti, juos mušė ir kitaip engė. Buvę britų kariai išjuokė vokiečių karo belaisvius palankų požiūrį, sakydami, kad vokiečiams būdingas sadistinis mentalitetas ir galios troškimas. Visuomenės pasipiktinimas dar sustiprėjo, kai paaiškėjo, kad kai kurie Didžiosios Britanijos piliečiai siuntė vokiečių karo belaisvius dovanas, sveikindami juos 1939-ųjų Kalėdų proga. Dauguma gyventojų manė, kad toks draugiškumas yra nederamas, taigi pasipylė laikraščių straipsniai bei laišakai, kuriuose buvo pabrėžiama, kad būtent vokiečiai skandino apsiginti negalinčius britų laivus ir žudė britų karius bei žvejus. 1940 m. sausį dienraštyje „Daily Mail“ paskelbtos apklausos duomenimis, rodomas palankumas vokiečių karo belaisvius buvo pagrindinė skaitytojų nepasitenkinimo priežastis⁸. Diskusijos dėl vokiečių belaisvių kilo iš karto, kai jie pirmą kartą atvyko į Didžiąją Britaniją. Po Vokietijos žaibiško karo (vok. *Blitzkrieg*), pasibaigusio Prancūzijos sutriuškinimu, Didžiosios Britanijos vyriausybė nusprendė perkelti vokiečių karo belaisvius į dominijas (tai yra į autonomines valstybes, įeinančias į Britanijos sandraugą), daugiausia į Kanadą. Straipsnių

apie vokiečių karo belaisvius tonas iš esmės pasikeitė, ir jie imti vaizduoti kaip negailestingi fašistai. Tai rodė, kad po Diunkerko evakuacijos vyriausybė stengiasi sukurstyti britų priešišumą vokiečiams. Tuo metu Didžiojoje Britanijoje buvo laikoma nedaug vokiečių karo belaisvių, nuo 1940 m. birželio iki 1944 m. vasario jų skaičius neviršijo 2 000. Pernelyg nesileisdamas į detales, paminėsiu tik tai, kad buvo du įvykiai, dėl kurių vokiečių belaisvių tema vėl tapo audringų visuomenės diskusijų objektu. Pirmasis iš šių įvykių buvo daug ginčų sukėlęs pasikeitimas karo belaisviais 1941 m. spalį, o antrasis – 1942 m. pabaigoje įsisiautėjusi vadinamoji supančiojimo krizė. Dėl abiejų šių įvykių žiniasklaidoje buvo kaltinama nesąžininga ir barbariška nacių vadovybė, o britai buvo giriami už garbingumą ir dorą. Vykstant šiems incidentams, buvo daug diskutuojama apie tai, ar vokiečiai yra geri, ar blogi; ar juos suklaidino Adolfas Hitleris, ar jie iš prigimties yra linkę kariauti.

Dabar pereisiu prie karo pabaigos ir pokario laikotarpio.

Po įsiveržimo į Normandiją į nelaisvę buvo paimta daug vokiečių kariškių. Apie belaisvių gabenimą per Lamanšo sąsiaurį buvo skelbiama visose naujienų apžvalgose ir laikraščiuose, korespondentai tiesiog būriavosi pietinės pakrantės uostuose, kad galėtų aprašyti jų atvykimą. Metų pabaigoje Didžiojoje Britanijoje jau buvo apie 140 000 vokiečių karo belaisvių. Visuomenėje kilo daug ginčų dėl itin malonaus elgesio su jais: sužeistiems vokiečių belaisviams buvo dalijami saldumynai ir cigaretės; jie buvo gydomi tose pačiose ligoninių palatose, kaip ir britų kariai bei civiliai gyventojai, ir vežami ištaigingais traukinių vagonais. Kaip ir 1939–1940 metais, diskutuojant apie į nelaisvę paimtus priešus, buvo aptariamoms britų ir vokiečių būdo savybės. Tuo metu tvyrojusią įtampą puikiai atskleidžia vienas įvykis, kai pastorius, prašęs suteikti materialinę paramą vokiečių belaisviams, iš kito dvasininko gavo skardinę žiurkių nuodų⁹. Taigi, viena vertus, buvo tvirtinama, kad britams iš prigimties būdingas pagarbus elgesys su priešų belaisviais. Kita vertus, tai buvo laikoma perdėtu nuolaidžiavimu, ypač atsižvelgiant į žvėrišką pačių nacių elgesį per karą. Kai artėjant karo pabaigai paaiškėjo bailsi belaisvių padėtis Belzeno koncentracijos stovykloje, sustiprėjo vokiečiams priešiški jausmai, ir gyventojai troško jiems atsakyti tuo pačiu¹⁰. Šias emocijas dar labiau sustiprino spauda. Buvo išspausdintos ką tik iš Vokietijos grįžusių išsekusių britų belaisvių nuotraukos ir kartu atskleista, kad vokiečių karo belaisviai Didžiojoje Britanijoje gauna dvigubą maisto davinį, palyginti su civiliais gyventojais¹¹. Dėl spaudoje vykdytos kampanijos vokiečių karo belaisvių maisto daviniai buvo sumažinti. Didėjant darbo jėgos poreikiams, ypač žemės ūkio sektoriuje, ir kilus sunkumams dėl belaisvių stovyklų steigimo Prancūzijoje, Didžiosios Britanijos vyriausybė nenoromis sutiko į šalį įsileisti daugiau vokiečių

karo belaisvių ir pasirūpino, kad kuo daugiau jų būtų įdarbinta. Todėl baigiamuoju karo etapu ir pokario metais vokiečių karo belaisviai šalyje tapo kur kas pastebimesni: 1945 m. gegužę Didžiosios Britanijos stovyklose jų buvo laikoma apie 200 000. Keletas istorikų įrodė, kad italų ir vokiečių karo belaisviai buvo naudingas darbo jėgos šaltinis, kurį sėkmingai panaudojo Didžiosios Britanijos vyriausybė. Tačiau gyventojų nuomonės apie vokiečių karo belaisvių darbą ir jo našumą skyrėsi. Apskritai buvo manoma, kad belaisviai vokiečiai yra geresni darbuotojai už italus, ir spaudoje buvo cituojamos ūkininkų pagyros vokiečių darbui. Buvo manoma, kad vokiečių belaisvių įdarbinimas yra tinkama pokario žalos atlyginimo, dėl kurio buvo sutarta per Jaltos ir Potsdamo konferencijas, forma. Tačiau dėl belaisvių darbo sunerimo šalies profesinės sąjungos. Vietos ataskaitose buvo pabrėžiama, kad vokiečių karo belaisviai, kaip pigiai kainuojantys ir labai darbštūs darbuotojai, išstūmė britų darbininkus ir trukdo demobilizuoti ginkluotąsias pajėgas. Iš karo grįžę kariai piktinosi, kad negali rasti darbo, nes ankstesnius jų darbus dabar atliko vokiečių belaisviai. Tad vis nerimo diskusijos dėl vokiečių belaisvių, ir kuo daugiau prabėgo laiko po karo, tuo daugiau kilo naujų klausimų, kaip derėtų toliau su jais elgtis.

Kadangi vis daugiau vokiečių karo belaisvių dirbo, jie buvo vis pastebimesni Didžiojoje Britanijoje. 1946 m. spaudoje ir parlamente buvo diskutuojama dėl jų laisvių apribojimo. Vykstant karui, Didžiosios Britanijos valdžia draudė vietos gyventojams bendrauti su vokiečių karo belaisviais. Vyriausybė ir toliau manė, kad nėra jokio tikslo sušvelninti taisykles, kuriomis šis bendravimas buvo ribojamas. Tačiau pasidavusi nuolatiniam religinių organizacijų ir parlamento narių spaudimui, 1946 m. gruodį vyriausybė staiga paskelbė, kad belaisvių sulaikymo režimas bus pakeistas. Belaisviams buvo leista vaikščioti be palydos penkių mylių atstumu nuo stovyklos ar kitos gyvenamosios vietos, kalbėtis su britais ir priimti kvietimus pasisvečiuoti privačiuose namuose¹². Regioninėje spaudoje buvo pasakojama apie tai, kad šimtai šeimų pasinaudojo galimybe pakviesti vokiečių karo belaisvius į savo namus švęsti Kalėdų. Vyriausybė manė, kad šis bandomasis draugiškumo laikotarpis buvo sėkmingas. 1947 m. kovą ir liepą vokiečių karo belaisviams buvo suteikta dar daugiau laisvių. Jie dabar galėjo laisvai keliauti po Britaniją, lankytis futbolo rungtynėse ir kino teatruose. Vis dėlto kilo karštų visuomenės diskusijų dėl bendravimo su buvusiais priešais. Apklausų regioninėje spaudoje duomenimis, dauguma britų palaikė apribojimų panaikinimą. Tačiau, pastebėję vietos gyventojų priešišumą, kai kurių kino teatrų ir futbolo stadionų vadovai uždraudė vokiečių belaisviams lankytis savo vadovaujamose įstaigose¹³. Karo sukeltas kančias jie siejo su vokiečių belaisviais ir teigė, kad britų lankytojai išsižeistų, jeigu būtų priversti būti vienoje

patalpoje kartu su vokiečiais. Tačiau kur kas didesnę moralinę įtampą kėlė bričių moterų draugystės su vokiečių karo belaisviais klausimas. Valdžios institucijos atskleidė daugybę neteisėtų santykių atvejų. Spauldoje šios moterys geriausiu atveju buvo vadinamos kvailėmis, o kartais – su priešais susidėjusiomis išdavikėmis. 1947 m. buvo iškeltas klausimas dėl galimybės vokiečių karo belaisviam susituokti su britėmis. Gyventojai, reikalavę panaikinti draudimą tuoktis, kalbėjo apie lyčių nelygybę, teigdami, kad britų kareiviams Vokietijoje leidžiama tuoktis su vokiečiomis moterimis, tad kodėl britėms draudžiama kurti šeimą su vokiečių belaisviais. Permainas paskatino nuosprendis dėl 12 mėnesių laisvės atėmimo bausmės, skirtos Wernerui Vetteriui už santykius su brite; apie jo ir Olive Reynolds istoriją buvo daug rašoma šalies spauldoje. 1947 m. liepą, veikiama visuomenės spauldimo, vyriausybė panaikino šį griežtą nuosprendį ir leido W. Vetteriui susituokti su vietos gyventoja. Tuo metu priešiškus vokiečiams ir jų karo belaisviam jau buvo gerokai susilpnėjęs. Dauguma Didžiosios Britanijos gyventojų pritarė, kad draudimas vokiečių belaisviam tuoktis su britėmis būtų panaikintas, o maždaug trys ketvirtadaliai šalies piliečių manė, kad belaisviai turėtų būti sugrąžinti į tėvynę¹⁴. Visuomenėje buvo daug diskutuojama vokiečių belaisvių grąžinimo į tėvynę klausimu.

Konkrečių vokiečių karo belaisvių grąžinimo į tėvynę planų nebuvo rengiama, bet vis daugiau belaisvių buvo atvežama į Didžiąją Britaniją: 1946-ųjų rugsėjį jų čia jau buvo apie 400 000. Neapibrėžta vokiečių karo belaisvių padėtis aiškiai trikdė britus. Į naujienų apžvalgas buvo įtraukiami specialūs straipsniai šia tema, pabrėžiant, kad tai svarbus klausimas, kurį turėtų apsvarstyti Didžiosios Britanijos gyventojai. Vyriausybė buvo negailestingai pliekama parlamente ir spauldoje, pabrėžiant prieštarinę padėtį: Niurnbergo tribunole karo nusikaltėliai buvo teisiami už tai, kad priverstinai suėmė ir kalino karo belaisvius, o pati Didžioji Britanija ir toliau taip elgėsi ir neribotą laiką tęsė vokiečių belaisvių sulaikymą¹⁵. Susirūpinę, suglumę ir pasipiktinę gyventojai rašė laiškus laikraščių redaktoriams. Vokiečių belaisviai buvo vertinami humaniškai, pabrėžiant jų kančias, ypač susijusias su atskyrimu nuo šeimų. Kritikuota vyriausybės veidmainystė: viešai buvo skelbiami demokratiško elgesio su belaisviais principai, o jie patys buvo verčiami dirbti. Baimintasi, kad šis britų vertybes paminantis elgesys gali paskatinti nusivylusius belaisvius atsigręžti į komunistinius principus. Viena vertus, pavergtų žmonių vertimas dirbti buvo būdingas fašistams, ir būtent taip ateitį įsivaizdavo nacių Vokietija, jeigu jai būtų pavykę pasiekti pergalę¹⁶. Kita vertus, belaisvių darbas buvo laikomas teisėta padarytos žalos atlyginimo forma po viską nusiaubusio karo, kurį sukėlė Vokietija¹⁷. Į vyriausybę kreipėsi keletas religinių ir jaunimo organizacijų, kurių atstovai pabrėžė politinę ir

kultūrinę belaisvių grąžinimo į tėvynę svarbą. 1946 m. rugsėjį organizacijos „Išgelbėkite Europą tuojau pat“ vadovas Victoras Gollanczas nusiuntė peticiją Didžiosios Britanijos ministrui pirmininkui Clementui Atlee, ir šios peticijos poveikis netruko pasireikšti. Šioje peticijoje, kurią pasirašė 875 įtakingi veikėjai, buvo primygtinai prašoma paisyti britams būdingų liberalių ir krikščioniškų vertybių bei grąžinti vokiečių karo belaisvius namo. Vyriausybė suprato, kad visuomenė reikalauja apibrėžti konkrečią politiką, taigi netrukus paskelbė laipsniško belaisvių grąžinimo į tėvynę programą, pagal kurią per mėnesį namo būtų išsiunčiama po 15 000 belaisvių. Tačiau galutinio šios programos įgyvendinimo data nebuvo paskelbta, todėl nepagarbi vyriausybės kritika dar labiau sustiprėjo. Buvo manoma, kad C. Attlee administracijai, užuot perauklėjusiai vokiečius belaisvius ir atkūrusiai anglų ir vokiečių tarpusavio supratimą, kur kas labiau rūpi panaudoti vokiečių belaisvių darbą. Kai kurie kritikai laiškuose rašė, kad vyriausybės veiksmai yra priešingi socializmo principams, kuriais turėtų vadovautis Leiboristų partija. Buvo tvirtinama, kad paskelbtoji belaisvių grąžinimo į tėvynę programa tėra nuolaida visuomenei, nerimaujančiai dėl vergiško darbo laisvoje šalyje¹⁸. 1947 m. rugpjūtį organizacija „Išgelbėkite Europą tuojau pat“ išreiškė šį susirūpinimą dar vienoje ministrui pirmininkui įteiktoje peticijoje, kurią pasirašė net du tūkstančiai įtakingų asmenų¹⁹. Peticijoje buvo reikalaujama, kad iki 1948 m. vidurio į tėvynę būtų sugrąžinti visi belaisviai, ir nesvarbu, kokia būtų kitų valstybių vykdoma politika dėl belaisvių sulaikymo, nes jeigu jie bus nelaisvėje laikomi ir toliau, tai bus išduoti demokratijos idealai ir britų vertybės, dėl kurių atkakliai kovota ir tiek daug paaukota per pastarąjį karą. Nors C. Attlee ir pritarė humanizmo vertybėms, šią peticiją atmetė kaip neįgyvendinamą²⁰. Nepaisant antrosios peticijos nesėkmės, 1947 m. gruodį į tėvynę grąžinamų belaisvių skaičius buvo padidintas nuo 15 000 iki 20 000 žmonių per mėnesį²¹, ir 1948 m. liepos 12 d. vokiečių karo belaisvių repatriacija buvo baigta²². 1947 m. vokiečių karo belaisviams buvo leista likti Didžiojoje Britanijoje, tačiau jie privalėjo bent dvejus metus pagal sutartį atidirbti žemės ūkyje. Galimybę pasilikti šalyje pasirinko apie 25 000 belaisvių.

1939–1948 metais vokiečių karo belaisvių laikymas nelaisvėje Didžiojoje Britanijoje buvo ne tik asmeninė pačių belaisvių patirtis arba problema, kurią privalėjo išspręsti valdžios institucijos; tai buvo prieštaringas klausimas, kurį galima pasitelkti kaip lęšį, padedantį nuodugniau ištyrinėti britų visuomenę bei kultūrą per Antrąjį pasaulinį karą ir pokario metais. Pasitelkiant naujienų apžvalgas ir laikraščius, vokiečių karo belaisvių tema buvo įtraukta į kasdienį Didžiosios Britanijos piliečių gyvenimą. Susipažinus su šiuose šaltiniuose pateikta informacija, galima geriau suprasti, ką manė gyventojai ir kókios britų visuomenės diskusijos

dėl karo belaisvių vyko. Karo metais diskutuojant buvo nuodugniai aptariamoms britų ir vokiečių būdo ypatybėms. Viena vertus, manyta, kad kilniaširdiškas elgesys su priešų belaisviais atskleidžia britams būdingas riteriškumo ir sąžiningumo vertybes. Kita vertus, palankumas belaisviams buvo išjuokiamas: vokiečiai belaisviai buvo priešai, nuožmūs naciai, žiauriai žudantys britų kareivius ir civilius gyventojus. Pokario laikotarpiu taip pat nemažai diskutuota dėl vokiečių karo belaisvių: dėl jų darbo, britų bičiuliavimosi su jais ir belaisvių grąžinimo į tėvynę. Taigi buvo išsakoma įvairių nuomonių apie vokiečių karo belaisvių darbą. Iš esmės jie buvo laikomi našiai dirbančiais darbuotojais. Tačiau profesinės sąjungos išreiškė susirūpinimą, kad belaisviai iš darbo rinkos išstūmė britų darbininkus. Nemažai diskutuota ir apie vokiečių karo belaisvių dalyvavimą Didžiosios Britanijos visuomenės gyvenime ir artimą bendravimą su šios šalies gyventojais, ypač moterimis. Laikui bėgant, priešiškas požiūris į vokiečius ir šios tautybės belaisvius nyko. Prieštarlingiausiai diskutuota dėl to, kad pasibaigus karui belaisviai ir toliau buvo laikomi Didžiojoje Britanijoje. Jų darbas buvo iš tiesų naudingas, tačiau manyta, kad tolesnis vokiečių karo belaisvių laikymas šalyje pakerta vertybes, dėl kurių ir buvo kovota per karą.

¹ Matthew Barry Sullivan, *Thresholds of Peace: German Prisoners and the People of Britain 1944-1948* (London: Hamish Hamilton, 1979), Miriam Kochan, *Prisoners of England* (London: Macmillan, 1980). Moore, Bob, 'Axis Prisoners in Britain during the Second World War: A Comparative Survey' in *Prisoner of War and their Captors in World War II*, ed. by Bob Moore and Kent Fedorowich (Oxford: Berg, 1996), pp. 19-46. Hellen, Antony, 'Temporary Settlements And Transient Populations: The Legacy of Britain's Prisoner of War Camps: 1940-1948', *ErdKunde. Archiv fur wissenschaftliche Geographic*, 53: 4 (1999), 191-219.

² Adrian Bingham, 'Reading Newspapers: Cultural Histories of the Popular Press in Modern Britain', *History Compass*, 10: 2 (2012), 140-50, 141.

³ Nicholas Pronay, 'British Newsreels in the 1930s: Audience and Producers', in *Yesterday's News: The British Cinema Newsreel Reader*, ed. by Luke McKernan (London: British Universities Film & Video Council, 2002), pp. 138-47, p. 140.

⁴ Adrian Bingham, 'The Digitisation of Newspaper Archives: Opportunities and Challenges for Historians', *Twentieth Century British History*, 21: 2 (2010), 225-231.

⁵ CAB 67/3 WP (G) (39) 157, German Prisoners of War in Great Britain, Memorandum by the Secretary of State for Foreign Affairs, 18 December 1939.

⁶ *Pathe News, Pathe*, German Prisoners of War in Camp, 39/88, 7/7, 9 November 1939.

⁷ 'U-Boat Hotel: "Home From Home" For German Prisoners', *Daily Mail*, 15 November 1939, p.

⁸ "'Daily Mail' readers tell their grouches", *Daily Mail*, 13 January 1940, p. 6.

⁹ 'Vicar's "Vulgar Joke": Bishop's Sharp Rebuke', *Manchester Guardian*, 1 November 1944, p. 8.

¹⁰ MOA, FR 2565, Attitudes to the German People, 23 February 1948, p. 6.

¹¹ 'Britain's Anger', *Daily Mail*, 23 April 1945, p. 2.

¹² HC Deb 10 December 1946, vol. 431, cols. 967-8.

¹³ 'P.O.W. Barred From Cinemas', *Manchester Guardian*, 23 July 1947, p. 5.

¹⁴ MO FR, 2585, Attitudes to the German People, 23 February 1948, p. 8.

¹⁵ HC Deb 27 March 1946, vol. 421 cols. 531-40.

¹⁶ Prisoners of War: Germans in Britain', *The Times* 21 August 1946, p. 5.

¹⁷ 'What about our German prisoners?' *Glasgow Sunday Post*, 25 August 1946, p. 6.

¹⁸ 'Friends or Enemies?', *Spectator*, 20 December 1946, p. 7.

¹⁹ Victor Gollancz, Memorial to the Prime Minister, July 1947, University of Warwick, Modern Records Centre, MSS.292/881.423/8.

²⁰ 'Prisoners-of-war: Review promised by Prime Minister', *The Times*, 9 September 1947, p. 2.

²¹ HC Deb 27 October 1947, vol. 443 cols. 494-5.

²² HC Deb 13 July 1948, vol. 453 cols. 996-7.